

PUBLIKACIJOS

A. ŠIUCAS

SVEIKAS PROTAS IR ŽMOGAUS VEIKLOS MOKSLINĖ INTERPRETACIJA*

III. RACIONALI VEIKLA KASDIENINIAME PATYRIME

Kasdienė kalba griežtai neskiria išmintingos (sensible), protingos (reasonable) ir racionalios (rational) elgsenos. Galime sakyti, kad žmogus elgėsi išmintingai, jeigu jo veiklos motyvai ir eiga buvo mums arba jo partneriams ir stebėtojams suprantami. O tai būna tada, kai jo veikla atitinka socialiai aprobuotas taisykles ir receptus, skirtus tipiškų problemų sprendimui, taikant tipiškus būdus tipiškiems tikslams pasiekti. Jeigu aš arba mes, arba „kas nors iš mūsų“ atsidurs panašioje situacijoje, elgsis lygiai taip pat. Tačiau išmintingas elgesys nesuponuoja, kad veikėjas gilinasi į savo motyvus ir priemonių—tikslų kontekstą. Stipri emocinė reakcija į įžeidėją gali būti išmintinga, o ją stabdanti — kvaila. Jeigu veikla atrodo stebėtojui išmintinga ir, be to, manoma, kad yra kilusi iš teisingo skirtingų veiklos krypčių pasirinkimo, galime vadinti ją protinga, net jeigu tokia veikla remiasi tradiciniais ar įprastiniais, savaime suprantamais šablonais. Tačiau racionali veikla suponuoja veikėją turintį aiškia ir ryškia tikslų, priemonių ir antrinių rezultatų išvalgą¹. Ši išvalga „aprėpia racionalų alternatyvių tikslo priemonių ir ryšių su kitais galimais bet kurių priemonių rezultatais ir galiausiai

* Tęsinys. Pradžią žr.: Problemos-37. Socialiniai pažinimo aspektai.— V., 1987.— P. 100.

¹ Šis Leibnico postulatą neabejotinai yra racionalumo sąvokos pagrindas, kurią vartoja daugelis šios problemos tyrinėtojų. Paretas, skirdamas loginį ir neloginį veiksmą, reikalauja, kad pirmasis logiškai turi sujungti priemones ir tikslus ne tik veikiančiojo subjekto požiūriu, bet ir kitų asmenų, kurių žinojimas platesnis, pvz., mokslininkų (*Vilfredo Pareto. Trattato de Sociologia Generale*, angliškas vertimas: *The Mind and Society*, ed. by A. Livingston, New York, 1935 ir 1942; žr. ypač T. 1.— Sk. 150 skirsnis). Objektivus ir subjektyvus tikslas turi būti tapatūs. Profesorius Talkotas Parsonsas (*The Structure of Social Action*, p. 58) vysto panašią teoriją. Tačiau Paretas pripažįsta, kad subjektyviu požiūriu beveik visos žmonių veiklos rūšys priklauso loginių veiksmų klasei. Profesorius Hovardo Bekerio nuomone, (*Through Values to Social Interpretation*, Durham, 1950, p. 23—27) veikla gali būti laikoma tikslingai (expediently) racionalia, jeigu ji visiškai sutelkta ties priemonėmis, kurias veikėjas laiko adekvačiomis siekiant nedviprasmiškai suprantamų tikslų.

reliatyvią skirtingų galimų tikslų svarbą. Taigi veikla, motyvuojama emocijomis arba tradicija, yra nesuderinama su šiuo tipu"².

Šie įvadiniai išmintingos, protingos ir racionalios veiklos apibrėžimai yra pateikiami kitų žmonių kasdienio gyvenimo veiklos sveiko proto interpretacijų požiūriu. Tačiau būdinga tai, kad šios interpretacijos susiję ne tik su savaime suprantamo žinojimo atsarga grupėje, kuriai priklauso šios veiklos stebėtojas, bet ir su veikėjo subjektyviu požiūriu, t. y. su paties veikiančiojo parankiniu žinojimu. Su tuo susiję keletas keblumų. Pirmiausia, kaip jau įsitikinome, kaip tik mūsų biografinė situacija sąlygoja konkrečias problemas, kartu ir relevantų sistemas, su kurių pagalba įvairūs pasaulio aspektai konstruojami į tipų formas. Taigi veikėjo žinojimo atsarga neišvengiamai skirsis nuo stebėtojo žinojimo atsargos. Šiam keblumui įveikti nepakanka netgi bendros perspektyvų savitarpiskumo tezės, nes ji suponuoja, jog tiek stebėtojo, tiek ir stebėtojo relevantų sistemos struktūra ir turinys yra pakankamai homogeniškas praktinio tikslo realizavimui. Jeigu taip nėra, tada visiškai racionali veikėjo požiūriu veikla gali atrodyti neracionali partneriui arba stebėtojui, ir vice versa. Sukelti lietuvių šokant lietaus šokį Hopi indėnui arba apibarstant debesis sidabro jodo milteliais, šiuolaikiniam meteorologui subjektyviai žiūrint — abu mėginimai yra racionali veikla, tačiau ir viena, ir kita prieš dvidešimt metų meteorologo būtų vertinamos kaip neracionalios.

Antra, net jeigu savo tyrinėjimą apribosime subjektyviu požiūriu, turime įsitikinti, ar yra koks nors prasmės skirtumas, kai terminą „ra-

² Max Weber, op cit., p. 117. „Racionalios veiklos“ charakteristika paremta vienu iš dviejų racionalių veiksmų tipų apibrėžimu, kurį davė M. Vėberis (op. cit., 115), būtent, vadinamoju *zweckrationales Handeln* (Parsonsas verčia jį kaip „racionalią orientaciją į diskretiškų tikslų sistemą“ — rational orientation to a system of discrete ends). Šiuo atveju neatsižveigiame į vėberiskąjį antro racionalaus veiksmo tipą — *wertrationales Handeln* (verčiama — „racionali orientacija į absoliučią vertybę“ — rational orientation to an absolute value), kadangi šių dviejų tipų skyrimą galima redukuoti šio svarstymo požiūriu į skyrimą dviejų „kadangi—motyvų“, vedančių į veiklos apskritai projektą. *Zweckrationales Handeln* implikuoja, kad hierarchinių projektų sistemoje, kurią mes pavadinome „planu“, galima pasirinkti kelias veiklos kryptis ir kad šis pasirinkimas turi būti racionali; *Wertrationales Handeln* atveju veikiančysis negali pasirinkti kelių vienodai žmanomų veiklos projektų. Projektas laikomas savaime suprantamu dalyku, tačiau galima pasirinkti kelis alternatyvius būdus, kaip pasiekti planuojamą padėtį, ir juos turi sąlygoti racionali atranka. Kaip teisingai nurodė Parsonsas (lot. cit., p. 115, 38 išnaša), beveik neįmanoma rasti angliškų atitikmenų *Zweckrational* ir *Wertrational*, tačiau jų vertimo pasirinktas aprašymas jau implikuoja Vėberio teorijos interpretaciją ir užtemdo svarbų klausimą: nei *Zweckrationalität* atveju nėra suponuojama diskretiškų tikslų sistema, nei *Wertrationalität* atveju — absoliuti vertė. Apie paties Parsonso teoriją žr. jo įvadą Vėberio knygai, p. 16 ir t. t.

Mūsų problemai kur kas svarbesnis už dviejų racionalios veiklos tipų skyrimą yra minėtų dviejų racionalios veiklos tipų ir tradicinių (traditional), ir emocinių (affectual) — skyrimas. Tai pasakytina ir apie Hovardo Bekerio (op. cit., p. 22) pasiūlytą modifikaciją. Jis skiria „keturis priemonių tipus“, kuriais remiasi kiekvienos visuomenės nariai, siekdami savo tikslų: 1) tikslinis racionalumas, 2) sankcionuotas racionalumas, 3) tradicinis neracionalumas, 4) emocinis neracionalumas. Vėberis ir Parsonsas įveda į racionalumo sąvoką tikslus, o Bekeris kalba apie priemonių tipus.

cionalus" (protingo reikšme) taikome savo praeities veiksams ir savo būsimos veiklos kryptį. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad skirtumas žymus. Ką aš padariau, jau padaryta, ir to negalima pakeisti, nors mano veiksmų sukelta padėtis gali būti modifikuota arba pašalinta kontrveikla. Aš neturiu pasirinkimo galimybės praeities veiklos atžvilgiu. Be tai, ko buvo tuščiai tikėtasi mano projekte prieš buvusią veiklą, jau įvykdyta arba neįvykdyta mano veiklos dėka. Kita vertus, visa būsimoji veikla projektuojama idealizuojant „aš galiu tai vėl padaryti“, ir ji gali būti sėkminga arba nesėkminga.

Tačiau kruopštesnis tyrinėjimas rodo, kad netgi sprendami apie savo praeities veiklą visuomet remiamės savo parankiniu žinojimu, projektuodami tokią veiklą. Jeigu retrospektyviai įsitikiname, kad tai, ką anksčiau projektavome kaip protingą veiklą tuo metu žinomomis aplinkybėmis, nebuvo sėkminga, galime kaltinti save dėl įvairiausių klaidų: dėl vertinimo klaidos, jeigu klaidingai arba ne iki galo įvertinome tuo metu buvusias aplinkybes, jei nesugebėjome numatyti būsimų įvykių eigos ir t. t. Tačiau netvirtinsime juok, kad veikėme neprotingai.

Taigi abiem atvejais — būtosios ir būsimosios veiklos — mūsų sprendimas apie protingumą siejamas su veiklos eigą sąlygojančiu projektu. Kaip buvo nurodyta³, bet koks būsimosios veiklos projektavimas susijęs su pasirinkimu bent tarp dviejų elgesio kryptių, būtent tarp projektuojamosios veiklos ir atsisakymo nuo jos.

Kiekviena iš šių pasirenkamų alternatyvų turi būti, kaip sako Diujis⁴, surepetuota vaizduotėje, kad būtų įmanomas pasirinkimas ir sprendimas. Jeigu šis sprendimas turi būti griežtai racionalus, tada veikėjas privalo aiškiai ir ryškiai žinoti apie kiekvieną pasirenkamos projektuojamos veiklos eigos elementą:

a) apie konkrečią reikalų padėtį, kurioje turi prasidėti jo projektuojama veikla. Tam reikia pakankamai tiksliai apibrėžti jo biografinę situaciją fizinėje ir socialinėje-kultūrinėje aplinkoje;

b) apie situaciją, kurią sukurs jo projektuojama veikla, t. y. jos tikslą. Kadangi nėra tokio dalyko kaip izoliuotas projektas ar tikslas (visi mano galvoje esantys projektai yra integruoti į projektų sistemas, vadinamas mano planais, o visi mano planai integruoti į mano gyvenimo planą), tai nėra ir izoliuotų tikslų. Jie yra susiję hierarchine tvarka ir vieno iš jų siekimas gali turėti įtakos kitiems. Todėl privalau aiškiai ir ryškiai žinoti apie savo projekto vietą hierarchinėje planų tvarkoje (arba tikslo, kurį turiu pasiekti, tarpusavio ryšį su kitais tikslais), vieno suderinamumą su kitais planais ir galimą vieno įtaką kitiems, žodžiu, apie mano būsimos veiklos antrinius rezultatus, kaip juos vadina Maksas Vėberis⁵;

³ Schutz A. Choosing Among Projects of Action.— Collected Papers, vol. 1.

⁴ Dewey J. Human Nature and Conduct, Modern Library edition, p. 190.

⁵ Žr. Makso Vėberio veikalo citatą p. 28.

c) apie įvairias priemones, būtinas, kad pasiektume užsibrėžtą tikslą, apie galimybę padaryti jas prieinamas man, apie jų pritaikymo naujingumo laipsnį, apie galimą tų pačių priemonių panaudojimą siekiant kitų potencialių tikslų ir apie pasirinktųjų priemonių suderinamumą su kitomis priemonėmis, kurios būtinos realizuojant kitus projektus.

Reikalai tampa dar sudėtingesni, jei veiksėjo racionalios veiklos projektas susijęs su kito (tarkime, beįdra) racionalia veikla ar reakcija. Racionalus tokios rūšies veiklos projektavimas reikalauja pakankamai aiškiai ir ryškiai žinoti apie išeities tašką: ne tik kaip jį apibrėžiu aš, bet ir kaip jį apibrėžia ir „Kitas“. Maža to, turi būti užtektinai panašumo, kad „Kitas“ prisiderintų prie manęs ir laikytų mano veiklą tokia relevantiška, kad jo motyvacijos „todėl“ išplauktų iš mano „kadangi“ motyvo. Jeigu taip, tai turi būti pakankama galimybė, kad „Kitas“ supras mane. Racionalios tarpusavio sąveikos atveju šitai reiškia, kad mano veiksmus jis aiškina racionaliai ir kaip racionalios ir reaguos į juos racionaliai. Prielaida, kad „Kitas“ taip elgsis, implikuoja, kad jis pakankamai aiškiai ir ryškiai žinos apie mano projektą bei jo vietą mano planų hierarchijoje (bent jau tokiu laipsniu, koku mano atvira veikla jam yra akivaizdi) ir apie mano relevantų sistemą, kuri yra susijusi su tais planais. Kita vertus, tai reiškia, kad parankinio žinojimo atsargos struktūra ir apimtis bus savo relevantiškumu pakankamai panašios į manąsias, o jo ir mano relevantų sistemos, jei ir nesutaps, vis dėlto iš dalies bus panašios. Be to, jeigu numatau savo projekte, kad „Kito“ reakcija į mano projektuojamą veiklą bus racionali, tai darau prielaidą, kad projektuodamas savo atsakymą jis aiškiai ir ryškiai žino visus aukščiau išvardytus savo reakcijos a, b, c elementus. Iš to plaukia, kad jei aš projektuoju racionalią veiklą, kuri reikalauja, kad susipintų mano ir „Kito“ veiklos motyvai (pvz., noriu, kad „Kitas“ man ką nors padarytų), turiu pagal savotišką veidrodžio efektą pakankamai žinoti apie tai, ką „Kitas“ žino (ir žino, kad tai relevantiška su mano parankiniu tikslu). Šis jo žinojimas turi apimti pakankamą susipažinimą su tuo, ką žinau aš. Tokia yra *idealiai* racionalios sąveikos sąlyga, nes be tokio abipusio žinojimo negalėčiau racionaliai projektuoti, kaip pasiekti savo tikslą su „Kito“ pagalba. Maža to, toks abipusis žinojimas turi būti aiškus ir ryškus; vien tik daugiau ar mažiau tuščių „Kito“ elgesio lūkesčių neužtenka.

Atrodytų, kad tokiomis sąlygomis racionali socialinė sąveika nebeįmanoma netgi tarp beįdrų. Ir vis dėlto gauname protingus atsakymus į protingus klausimus, mūsų nurodymai vykdomi, „racionalizuotai“ dirbame fabrikuose, laboratorijose bei įstaigose, kartu žaidžiame šachmatais, žodžiu, mes nesunkiai prisitaikome prie aplinkinių. Kaip tai įmanoma?

Atrodo, savaime peršasi du skirtingi atsakymai. Pirmas: kai sąveika vyksta tarp beįdrų, galime manyti, kad abipusis dalyvavimas bendrininko tolesniame gyvenime, dalijamasis jo lūkesčiais, o tai taip būdinga

grynam „Mes“ ryšiui, sukuria būtinas išankstines sąlygas racionaliai sąveikai (ką tik analizuotai). Kaip tik šis grynas „Mes“ — ryšys ir yra iracionalus partnerių tarpusavio ryšio elementas. Antras atsakymas rodo ne tik beindrų tarpusavio santykį, bet ir amžininkų apskritai santykį. Galime paaiškinti žmonių sąveikos racionalumą tuo, kad abu veikėjai savo veikloje remiasi tam tikrais standartais, kurie yra socialiai aprobuoti toje grupėje, kuriai jie priklauso kaip elgesio taisyklės: gero elgesio normos, įpročiai, manieros, organizacinė struktūra išsauganti šios grupės konkrečią darbo pasidalijimo formą, šachmatų taisyklės ir t. t. Tačiau nei socialiai aprobuoto standarto kilmė, nei jo reikšmė nėra „racionaliai“ suprantami. Tokie standartai gali būti tradiciškai arba įprastai pripažįstami kaip savaime suprantami dalykai, ir anksčiau pateikto apibrėžimo požiūriu toks elgesys bus išmintingas ir net protingas, bet nebūtinai racionalus. Šiaip ar taip, jis nebus „idealiai“ racionalus, t. y. atitinkantis visus šios sąvokos analizėje iškeltus reikalavimus.

Taigi darome išvadą, kad sveiko proto „racionali veikla“ visada yra veikla nekvestionuojamoje ir neapibrėžtoje tokių konstruktų sistemoje, kurie susiję su tipiškais situacijomis, motyvais, priemonėmis, tikslais, veiklos eigomis ir dalyvaujančiais asmenimis, ir — visa tai laikoma savaime suprantamais dalykais. Tačiau visus šiuos dalykus laiko savaime suprantamais ne tik veikėjas, bet ir aplinkiniai. Šioje konstruktų sistemoje, sudarančioje jų neapibrėžtąjį horizontą, išsiskiria konkrečios elementų eilės, kurios yra aiškiai ir ryškiai apibrėžtos. Šiems elementams priklauso sveiko proto sukurta racionalumo samprata. Taigi galime sakyti, kad šiame lygmenyje veiksmai yra geriausiu atveju iš dalies racionalūs, kad racionalumas turi daug laipsnių. Pavyzdžiui, prielaida, kad mūsų partneris žino sąveikos racionalius elementus, niekada netaps „empiriniu tikrumu“ (tikrumu „iki atšaukimo“ arba „kol niekas tam neprieštarauja“⁶), o visada tebus galimybė, t. y. subjektyviu panašumu (skirtingai nuo matematinės tikimybės). Visada turime „naudotis proga“ ir „rizikuoti“, ir ši situacija atsispindi mūsų baimėse ir viltyse, kurios tėra mūsų pagrindinio netikrumo dėl projektuojamos sąveikos subjektyvūs padariniai.

Iš tiesų, kuo labiau standartizuotas veiklos modelis, kuo jis anonimiškesnis, tuo didesnė subjektyvi konformiškumo, kartu ir intersubjektyvaus elgesio sėkmės galimybė. Vis dėlto — ir tai sveiko proto lygmens racionalumo paradoksas — kuo labiau standartizuotas modelis, tuo mažiau prieinami grindžiamieji elementai sveiko proto racionaliai analizei.

Visa tai susiję su racionalumo kriterijumi, kurį galima taikyti kasdienio gyvenimo mąstymui ir jo konstruktsams. Racionalumas įgyja tikrą prasmę tik sąveikos formų modelių lygyje, kuriuos konstruoja visuomenės tyrinėtojas pagal tam tikrus konkrečius jo mokslo metodų apibrėžtus reikalavimus. Norėdami tai išsamiau paaiškinti, pirmiausia tu-

⁶ Husserl E. *Erforschung und Urteil*, § 77, p. 370.

rime ištirti tokių mokslinių konstrukčių pagrindinę savybę ir jų santykį su socialinio pasaulio „tikrove“, kaip ši tikrovė atrodo (presents itself) sveiko proto mąstymui kasdieniame gyvenime.

IV. VISUOMENĖS MOKSLŲ MĄSTYMO OBJEKTŲ KONSTRUKTAI

1) Subjektyvios interpretacijos postulatą

Vargu ar visuomenės mokslininkai prieštaraus, kad šių mokslų objektas yra žmonių elgesys, jo formos, organizacija ir kūriniai. Tačiau nuomonės skirsis, ar šis elgesys turi būti tyrinėjamas lygiai taip pat, kaip gamtotyrininkas tyrinėja savo objektą, ar visuomenės mokslų tikslas yra paaiškinti „socialinę tikrovę“, kokią ją patiria žmogus, gyvenantis savo kasdienį gyvenimą socialiniame pasaulyje. Šios diskusijos pradžioje bandėme parodyti, kad abu šie principai yra nesuderinami. Tolesniuose puslapiuose formuluojame požiūrį, kad visuomenės mokslai nagrinėja žmonių elgesį ir sveiko proto interpretacijas socialinėje tikrovėje, taip pat visą sistemą projektų, motyvų, relevantų ir konstrukčių, apie kuriuos kalbėjome ankstesniuose skyriuose. Tokia analizė neišvengiamai susijusi su subjektyviu požiūriu, būtent su veiklos ir jos aplinkybių interpretacija veikėjo požiūriu. Kadangi šios subjektyvios interpretacijos postulatą yra, kaip įsitikinome, pagrindinis principas konstruojant veiklos eigos tipus sveiko proto patyrimė, bet kuris visuomenės mokslas, siekiantis suvokti „socialinę tikrovę“, turi pripažinti šį principą.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad šis teiginys prieštarauja netgi labiausiai išvystytų visuomenės mokslų gerai pagrįstoms metodams. Pavyzdžiui, pažvelkime į šiuolaikinę ekonomiką. Ekonomistas studijuoja ne tiek „kainų elgesį“, kiek žmonių elgesį biržoje, ne „paklausos kreivių formą“, o kreives, simbolizuojančias ekonominių subjektų lūkesčius. Argi ekonomistai netyrinėja sėkmingai tokių temų, kaip „kaupimas“, „kapitalas“, „ekonominis ciklas“, „užmokestis“ ir „nedarbas“, „koeficientai“ ir „monopolijos“, tarytum jos būtų visiškai atitrūkusios nuo bet kurios ekonominių subjektų veiklos, tuo labiau nesigilindami į subjektyvią prasmės struktūrą, kurią tokios veiklos gali jiems turėti? Šiuolaikinių ekonominių teorijų pasiekimai liudija, kad būtų beprasmiška neigti, jog abstrakti conceptualinė schema gali būti labai sėkmingai panaudota daugelio problemų sprendimui. Galima būtų pateikti panašių pavyzdžių iš bet kurios kitos visuomenės mokslų šakos. Tačiau kruopštesnis tyrimas rodo, kad ši abstrakti conceptualinė schema yra ne kas kita, kaip savotiška intelektualinė stenograma, o grindžiamieji žmonių veiklų subjektyvūs elementai yra laikomi savaime suprantami arba irelevantiški parankinio mokslinio tikslo — tiriamos problemos atžvilgiu — ir todėl ignoruojami. Subjektyvios interpretacijos postulatą, teisingai supastas ir taikomas tiek ekonomikai, tiek ir visiems kitiems visuomenės moks-

lams, reiškia tik tai, kad mes visada galime — o esant kai kuriems tikslams ir privalome — kreipti dėmesį į subjektų veiklą socialiniame pasaulyje ir į tai, kaip jas interpretuoja veikėjai projektų sistemų, turimų priemonių, motyvų, relevantų ir t. t. požiūriu⁷.

Jeigu tai tiesa, reikia atsakyti į du kitus klausimus. Visų pirma, iš ankstesnių tyrinėjimų matyti, kad veiklos subjektyvi prasmė aktoriumi (veikiančiajam) yra unikali ir individuali, kadangi ji atsiranda veikėjo unikalioje ir individualioje biografinėje situacijoje. Kaipgi tada įmanoma suvokti subjektyvią prasmę moksliskai? Antra, bet kurios mokslinio žinojimo sistemos prasmės kontekstas yra objektyvus žinojimas, tačiau vienodai prieinamas visiems jo kolegoms — mokslininkams ir atviras jų kontrolei, o tai reiškia, kad šį žinojimą galima patikrinti, padaryti negaliojantį, arba falsifikuoti. Kaip remiantis objektyvaus žinojimo struktūra galima suvokti subjektyvios prasmės struktūras? Ar tai nėra paradoksas?

Į abu klausimus galima atsakyti teigiamai, pateikus kelis paprastus pavyzdžius. Kalbant apie pirmąjį klausimą, iš Vaithedo sužinome, kad visi mokslai turi konstruoti savo mąstymo objektus, išstumiančius sveiko proto mąstymo sukurtus konstruktus⁸. Socialinių mokslų sukonstruoti mąstymo objektai nesusiję su unikalių individų unikaliais aktais, vykstančiais unikaliose situacijose. Konkrečių metodologinių procedūrų, kurias netrukus aprašysime, dėka visuomenės mokslininkas pakeičia mąstymo objektus, susijusius su unikaliais įvykiais ir aplinkybėmis, sukurtus sveiko proto mąstyme, konstruodamas modelį to socialinio pasaulio dalies, kurioje įvyksta tik tie tipizuoti įvykiai, kurie yra relevantiški konkrečiai mokslininko tiriamai problemai. Visi kiti įvykiai tame socialiniame pasaulyje laikomi irrelevantiškais, atsitiktiniais „duomenimis“, kuriuos reikia patikrinti atitinkamomis metodologinėmis procedūromis, pvz., prielaida „ceteris paribus“⁹. Nepaisant to, įmanoma sukonstruoti socialinio pasaulio dalies modelį, susidedantį iš tipišką žmonių sąveikos, ir analizuoti šį tipišką sąveikos šabloną pagal tai, kokią reikšmę jis gali turėti individualiems veikėjų tipams, kurie, kaip manoma, juos sukūrė.

Turime atsakyti ir į antrąjį klausimą. Specifinė visuomenės mokslų problema iš tikrųjų yra tokia: kaip sukurti metodologines procedūras, garantuojančias objektyvų ir verifikuojamą žinojimą apie subjektyvios prasmės struktūras. Kad paašškintume tai, turime trumpai aptarti mokslininko specifinį požiūrį į socialinį pasaulį.

⁷ L. fon Mizesas teisingai vadina savo „traktatą apie ekonomiką“ *Human Action*, New Haven, 1949; žr.: taip pat F. A. Hayek. *The Counter-Revolution of Science*, Glencoe, 1952, p. 25–36.

⁸ Žr. straipsnio pradžią.

⁹ Apie šią sąvoką žr. F. Kaufmann, op. cit., p. 84 ir 213; apie „mokslinės situacijos“ sąvoką žr. p. 52 ir 251 n. 4.

2) Visuomenės mokslininkas kaip nesuinteresuotas stebėtojas

Visuomenės mokslininko požiūris yra tiesiog nesuinteresuoto stebėtojo požiūris į socialinį pasaulį. Jis nedalyvauja stebimoje situacijoje, nes ji domina jį tik pažintiniu, o ne praktiniu požiūriu. Ši situacija — ne jo veiklos teatras, o viso labo kontempliacijų objektas. Jis neveikia joje ir nėra gyvybiškai suinteresuotas savo veiklos rezultatu, vildamasis ar baimindamasis dėl galimų padarinių, bet žiūri į ją su tuo pačiu abejingu atsiribojimu, kaip kad gamtotyrininkas stebi reiškinius savo laboratorijoje.

Kad išvengtume galimų nesusipratimų, reikia tarti dar keletą žodžių. Žinoma, kasdieniniame gyvenime visuomenės mokslininkas lieka žmogiška būtybe, žmogumi, gyvenančiu tarp „bendrų“, su kuriais jis yra įvairiausiai susijęs. Be abejo, pati mokslinė veikla vyksta socialiai paveldėto žinojimo tradicijos kontekste, ji yra pagrįsta bendradarbiavimu su kitais mokslininkais, reikalauja abipusės paramos, kritikos ir gali būti perduodama tik socialinėje sąveikoje. Kadangi ji yra tik viena iš veiklų, vykstančių socialiniame pasaulyje, todėl mokslinė veikla yra socialiai pagrįsta. Mokslas ir mokslo problemos socialiniame pasaulyje yra vienas dalykas, o specifinis mokslinis požiūris į objektą, kurį pripažįsta mokslininkas — kitas, ir kaip tik apie tai kalbėsime vėliau.

Kasdienio gyvenimo socialinio pasaulio sveiko proto interpretacijos analizė rodo, jog žmogaus biografinė situacija natūralioje nuostatoje nulemia kiekvienu konkrečiu momentu jo parankinį tikslą. Relevantų sistema atrenka konkrečius objektus ir tokių objektų konkrečius tipiškus aspektus, kaip išskylančius virš savaime suprantamų dalykų nekvestionuojamo fono. Kasdieniame gyvenime žmogus mano esąs centru socialinio pasaulio, kurį jis išdėsto (groups) apie save įvairaus intymumo ir anonimiškumo laipsnio sluoksniais. Nusprendamas užimti nesuinteresuoto mokslinio stebėtojo nuostatą, mūsų terminais kalbant, projektuodamas savo gyvenimo planą moksliniam darbui, visuomenės mokslininkas atsiriboja nuo savo biografinės situacijos socialiniame pasaulyje. Tai, kas laikoma savaime suprantamu dalyku kasdienio gyvenimo biografinėje situacijoje, gali tapti kvestionuojamu dalyku mokslininkui, ir atvirkščiai, kas atrodo turįs didžiausią reikautiškumą viename lygmenyje, gali tapti visiškai irelevantišku kitame. Orientacijos centras, kartu ir planų bei projektų hierarchija radikaliai pasikeitė. Apsisprendamas vykdyti mokslinio darbo planą, kurį valdo nesuinteresuotas tiesos ieškojimas, reguliuojamas nustatytų taisyklių, vadinamų moksliniu metodu, mokslininkas įžengia į jau organizuoto žinojimo sritį, vadinamą mokslo branduoliu (corpus of science)¹⁰. Jis turi arba pripažinti tai, ką jo kolegos vadina pagrįstu žinojimu, arba „pateikti priešastį“, kodėl jis negali taip pasielgti. Tik šioje sistemoje jis gali pasirinkti savo konk-

¹⁰ Ten pat, p. 42 ir 232.

rečią mokslinę problemą ir imtis mokslinių sprendimų. Ši sistema yra jo „buvimas mokslinėje situacijoje“, kuris pakeičia jo, kaip žmogiškosios būtybės, biografinę situaciją pasaulyje. Nuo šios akimirkos vien mokslinė problema sąlygoja, kas reikantiška ir kas ne jos sprendimui, taip pat — kas turi būti tiriama ir kas laikoma savaime suprantamu dalyku kaip „duomenys“. Galiausiai ši problema sąlygoja tyrinėjimo lygį plačiausia prasme, t. y. abstrakcijas, apibendrinimus, formalizacijas, idealizacijas, žodžių, konstruktus, reikalingus ir leistinus, įgalinančius laikyti problemą išspręstą. Kitaip tariant, mokslinė problema yra visų galimų konstrukčių, reikantiškų jos sprendimui, „locus“, o kiekvienas konstruktas, kalbant matematikos terminais, turi indeksą, kuriuo žymima problema, o indeksas nustatomas jos atžvilgiu. Vadinasi, bet kuri tiriama problema ir tyrimo lygio kaita sukelia modifikaciją relevantų struktūrų ir konstrukčių, suformuotų kitos problemos sprendimui arba kitame lygmenyje. Didesnė dalis nesusipratimų ir kontraversijų, ypač visuomenės moksluose, kyla dėl šio fakto nepaisymo.

3) Skirtumai tarp sveiko proto ir mokslinių veiklos šablonų konstrukčių

Labai trumpai (ir labai paviršutiniškai) panagrinėkime kai kuriuos svarbiausius skirtumus tarp sveiko proto konstrukčių ir mokslinių sąveikos modelių konstrukčių, kylančių pereinant iš biografiškai nulemtos situacijos į mokslinę. Sveiko proto konstruktai yra kuriami tam tikro „Čia“ pasaulio požiūriu, kuris sąlygoja suponuotą perspektyvų savitarpiškumą. Socialiai paveldėtas ir socialiai aprobuotas žinojimas laikomas savaime suprantamu dalyku. Žinojimo socialinis paskirstymas sąlygoja tipizuojančio konstrukto konkrečią struktūrą, pavyzdžiui, numatoma individualių vaidmenų anonimiškumo laipsnį, veiklos eigos šablonų standartizaciją ir numanomą motyvų pastovumą. Tačiau šis socialinis paskirstymas irgi priklauso nuo parankinio žinojimo heterogeninio turinio atsargos ir pats yra sveiko proto patyrimų elementas. Sąvokos mes, jūs, jie, „mano grupė“, „svetima grupė“, „bendrai“, amžininkai, pirmtakai, ir įpėdiniai, su jų specifine pažįstamumo ir anonimiškumo struktūra, yra faktiškai implikuotos sveiko proto tipizacijose arba netgi iš jų sudarytos. Visa tai tinka ne tik dalyvaujantiems socialinės sąveikos modelyje, bet ir tokios sąveikos stebėtojui, kuris žvelgia į viską iš savo biografinės situacijos socialiniame pasaulyje. Skirtumas tarp jų yra tik toks, kad sąveikos modelio dalyvis, remdamasis motyvų savitarpio kaitos idealizacija, laiko savo paties motyvus susijusiais su partnerio motyvais, tuo tarpu stebėtojui prieinami tik veikėjo atviri veiklos fragmentai. Tačiau ir dalyviai, ir stebėtojas kuria savo sveiko proto konstruktus atsižvelgdami į savo biografinę situaciją. Abiem atvejais šie konstruktai turi konkrečią vietą sekoje motyvų, atsiradusių biografiškai sąlygojote jų sukūrėjo planų hierarchijoje.

Tačiau visuomenės mokslininko suformuoti žmonių sąveikos modelių konstruktai yra visiškai kitokio pobūdžio. Visuomenės mokslininkas neturi savojo „Čia“ socialiniame pasaulyje, arba tiksliau, savo poziciją jame ir su ja susijusią relevantų sistemą laiko irelevantiškais savo moksliniame darbe. Jo turima parankinio žinojimo atsarga yra jo mokslo šakos branduolys (corpus of his science). Jis turi tai pripažinti savaime suprantamu dalyku, t. y. šiame kontekste mokliškai nustatytu, nebent jei paaiškina, kodėl to negali padaryti. Šiam mokslo branduoliui priklauso taip pat procedūros taisyklės, išlaikiosios bandymą, būtent jo mokslo metodai, įskaitant konstruktų mokslinius kūrimo metodus. Ši žinojimo atsarga turi visiškai skirtingą struktūrą negu ta, kurią žmogus kasdieniame gyvenime turi po ranka. Tiesa, ji taip pat turės daugialypius aiškumo ir ryškumo laipsnius, tačiau šis struktūravimas priklausys nuo sprendžiamų problemų žinojimo, nuo jų dar slaptų implikacijų bei kitų aiškiai nesuformuluotų problemų. Mokslininkas laiko savaime suprantamu dalyku tai, ką jis apibrėžia kaip duotybę, ir tai nepriklauso nuo pažiūrų, pripažintamų tam tikroje grupėje kasdienio gyvenimo pasaulyje¹¹. Jei mokslinė problema jau suformuluota, ji nulemia relevantų struktūrą.

Neturėdamas savojo „Čia“ socialiniame pasaulyje, visuomenės mokslininkas netvarko šio pasaulio sluoksniais aplink save, kaip centrą. Jis niekad negali tapti sąveikos modelio „beįdru“ su kitu socialinės scenos veikėju, neatsisakęs bent laikinai savojo mokslinio požiūrio. Dalyvaujantis stebėtojas arba anketuotojas užmezga kontaktą su tyrinėjama grupe kaip žmogus tarp aplinkinių žmonių; skirtumas tik tas, kad jo relevantų sistema, kaip atrankos ir interpretacijos schema — sąlygoja mokslinė nuostata, kurios atsisakyta tik laikinai.

Taigi, pasirinkęs mokslinę nuostatą, visuomenės mokslininkas stebi žmonių sąveikos modelius arba jų rezultatus tokiu laipsniu, koku jie prieinami stebėjimui ir atviri interpretacijai. Tačiau šiuos sąveikos modelius jis turi interpretuoti jų subjektyvios reikšmės struktūros požiūriu, jeigu nenori prarasti bet kurią viltį suvokti „socialinę tikrovę“.

Kad įgyvendintų šį postulatą, mokslinis stebėtojas veikia panašiai kaip socialinės sąveikos šablono kasdieniame gyvenime stebėtojas, nors ir vadovaujasi visai kitokia relevantų sistema.

4) Socialinio pasaulio mokslinis modelis¹²

Tyrinėtojas pradeda konstruoti tipiškų veiklos eigų šablonus, atitinkančius stebimus įvykius. Po to prie šių tipiškų veiklos eigų šablo-

¹¹ Šiuo atveju sąmoningai atsiribojame nuo vadinamosios žinojimo sociologijos problematikos.

¹² Šiam skyreliui plg. literatūrą, paminėtą 30-oje ir 43-je išnašoje, taip pat Schutz A. The Problem of Rationality in the Social World, *Economica*, vol. X, May 1943, p. 130—149.

nų jis priduria individualų tipą, modelį veikėjo, kurį jis išivaizduoja turintį sąmonę. Tačiau ši sąmonė turi tik tuos elementus, kurie yra relevantiški tyrinėtojo nagrinėjamai problemai. Šiai fiktyviai sąmonei jis priskiria eilę tipiškų „kadangi“ motyvų, atitinkančių stebimų veiklos eigos šablonų tikslus ir tipiškus „todėl“ motyvus, kuriais grindžiami „kadangi“ motyvai. Abu motyvų tipai pripažįstami invariantiškais išivaizduojamo veikėjo-modelio sąmonėje.

Tačiau šie veikėjų modeliai nėra žmonės, gyvenantys savo biografinėje situacijoje kasdienio gyvenimo socialiniame pasaulyje, tiksliau sakant, jie neturi jokios biografijos ar istorijos. Situacija, kurioje jie atsiduria, yra apibrėžta ne jų pačių, o jų kūrėjo, visuomenės mokslininko. Jis sukūrė šias marionetes, arba homunkulus, kad galėtų jais manipuluoti pagal savo tikslą. Mokslininkas suteikia jiems tik fiktyvią sąmonę. Ji sukurta taip, kad jos turima parankinio žinojimo atsarga (įskaitant priskirtą nekintančių motyvų seką) darytų iš jos kylančias veiklas subjektyviai suprantamas, jei šias veiklas atliktų realūs veikėjai socialiniame pasaulyje. Ši marionetė ir jos dirbtinė sąmonė nepriklauso nuo žmogaus egzistencijos ontologinių sąlygų. Homunkulas negimė, jis nesena ir nemirs. Jis neturi vilties ir baimės, nežino nerimo — kaip pagrindinio savo visų veiksmų motyvo. Jis nėra laisvas, nes savo veikla negali peržengti ribų, kurias iš anksto nustatė jo kūrėjas, visuomenės mokslininkas. Jis negali klysti, jeigu klaida nenumatyta jo tipiškoje lemtyje. Jis gali pasirinkti tik tas alternatyvas, kurias parinko jam mokslininkas. Žmogus užmezga bet kokių socialinių ryši tik savojo Aš dalimi (ką aiškiai suvokė Zimelis¹³) ir tuo pačiu metu yra tokiaime ryšyje ir už jo, o homunkulas į tokių ryši įtraukiamas totališkai. Jis tėra tik savo tipiškios funkcijos atlikėjas, kadangi jo dirbtinė sąmonė turi tik tuos elementus, kurie būtini, kad tos funkcijos taptų subjektyviai reikšmingos.

Trumpai panagrinėkime kai kurias šios bendros charakteristikos implikacijas. Homunkului yra duota relevantų sistema, išplaukianti iš jo sukūrėjo mokslinės problemos, o ne atsirandanti biografiškai apibrėžtoje veikėjo situacijos pasaulyje. Pats mokslininkas nusprendžia už marionetę jos „Čia“ ir „Ten“, kas jai pasiekama, kas jai yra „Mes“, „Jūs“ ar „Jie“. Mokslininkas formuoja parankinio žinojimo atsargą, kurią, kaip manoma, turi jo modelis. Ši žinojimo atsarga nėra socialiai paveldėta ir nesusijusi su socialine aprobacija, nebent tai būtų specialiai numatyta. Pati relevantų sistema, atitinkanti tiriamą mokslinę problemą, nulemia jos vidinę struktūrą, būtent — elementus „apie“, kuriuos homunkulas turi žinoti, ir tuos, su kuriais jis yra tik supažindinamas arba kurie traktuojami kaip savaime suprantami dalykai. Kartu apibrėžiama, kas turėtų būti jam pažįstama, o kas — anonimiška, ir kokiame lygmenyje vyksta jam primesto pasaulio patyrimų tipizacija.

Jei tokio veikėjo modelyje numatoma, kad veikiantysis yra susijęs ir sąveikauja su kitais homunkulais, tai bendrąją tarpusavio kaitos per-

¹³ Žr. ankstesnę 33-ąją išnašą.

spektyvų tezę, jų susipynimą ir iš to išplaukiantį motyvų sutapimą nulemia kūrėjas. Veiklos eigos ir individualūs tipai (kuriuos tariamai suformuoja marionetės), įskaitant jų relevantų, vaidmenų, motyvų sistemų apibrėžimus, neturi paprasčiausio atsitiktinumo pobūdžio, atsitiktinumo, kuris pasitvirtins arba ne būsimuose įvykiuose. Homunkulas nenumato „Kito“ reakcijų į savo paties veiksmus, taip pat negali suvokti savęs kaip tipo. Jis nesiima jokio kito vaidmens, išskyrus tą, kurį jam paskyrė marionečių spektaklio, vadinamo socialinio pasaulio modelių, režisierius. Kaip tik jis, visuomenės mokslininkas, paruošia sceną, paskirsto vaidmenis, primena, nusprendžia, kada turi prasidėti ir baigtis veiksmas, kartu sąlygoja esamų „projektų mastą“. Visus standartus ir institucijas, valdančius modelio elgsenos šabloną, teikia iš šalies mokslinio stebėtojo konstruktai.

Tokiame supaprastintame socialinio pasaulio modelyje grynai racionalūs aktai, racionalūs pasirinkimai remiantis racionaliais motyvais yra galimi, kadangi visi sunkumai, kliudantys veikėjui kasdiniame gyvenimo pasaulyje, jau pašalinti. Taigi racionalumo sąvoka, anksčiau nuskaita griežta prasme, neturi sąsajos su veiklomis sveiko proto patyrimuose kasdienio gyvenimo socialiniame pasaulyje. Jis — išraiška tam tikrų *konkrečių* konstruktyvų tipų, *tam tikrų* socialinio pasaulio modelių, kuriuos sukūrė mokslininkas tam tikriems konkrečioms metodologiniams tikslams.

Prieš aptardami socialinio pasaulio „racionalių“ modelių konkrečias funkcijas, turime aptarti kai kuriuos principus, valdančius žmonių veiklos mokslinių modelių konstravimą.

5) Socialinio pasaulio mokslinių modelių konstruktyvų postulatai

Jau minėjome, kad visuomenės mokslų pagrindinė problema — rasti metodą, kuris įgalintų objektyviai aiškinti žmonių veiklos subjektyvią prasmę. Sakėme taip pat, kad visuomenės mokslų mąstymo objektai turi būti suderinti su sveiko proto mąstymo objektais, kuriuos kuria žmonės kasdiniame gyvenime, siekdami prisitaikyti prie socialinės tikrovės. Anksčiau aprašyti modelių konstruktai atitinka šiuos reikalavimus, jei yra kuriami laikantis šių postulatų.

a) Loginio nuoseklumo postulatas

Tipiškų konstruktyvų sistema privalo turėti aukščiausią konceptualinio aparato aiškumo ir ryškumo laipsnį, taip pat turi atitikti formaliosios logikos principus. Šio postulato vykdymas garantuoja visuomenės mokslininko sukonstruotų mąstymo objektų objektyvų pagrįstumą (ob-

jective validity), o jų griežtai loginis pobūdis yra vienas iš svarbiausių bruožų, skiriančių mokslinius mąstymo objektus nuo mąstymo objektų, sukonstruojamų sveiko proto mąstyme kasdieniame gyvenime, kuriuos moksliniai mąstymo objektai turi pakeisti.

b) Subjektyvios interpretacijos postulas

Norėdamas paaiškinti žmonių veiklas, mokslininkas turi klausti: koks turi būti konstruojamas individualaus proto modelis ir koks tipiškas turinys jam turi būti suteiktas, kad būtų paaiškinti stebimi faktai kaip tokio proto veiklos rezultatas, išsaugant su juo paaiškinamą ryšį. Šio postulato laikymasis garantuoja galimybę susieti įvairiausias žmonių veiklas ar jų rezultatus subjektyviąja prasme, kurią tokia veikla (arba veiklos rezultatas) turėjo veikėjui.

c) Adekvatumo postulas

Kiekvienas terminas žmonių veiklos moksliniame modelyje turi būti sukonstruotas taip, kad žmogaus gyvenimo-pasaulyje pagal nurodytą tipišką konstrukta, būtų suprantamas tiek pačiam veikėjui, tiek jo aplinkiniams kasdienio gyvenimo sveiko proto interpretacijos požiūriu. Šio postulato vykdymas garantuoja visuomenės mokslininko konstruktyvumą atitikimą socialinės tikrovės patyrimo sveiko proto konstruktais.

V. RACIONALIOS VEIKLOS ŠABLONŲ MOKSLINIAI KONSTRUKTAI

Kad socialinio pasaulio modeliniai konstruktai būtų moksliniai, turi atitikti minėtų trijų postulatų reikalavimus. Tačiau argi yra toks konstruktas, kuris neatitiktų loginio nuoseklumo postulato, ir argi ne kiekviena mokslinė veikla yra pagal apibrėžimą racionali?

Be abejo, tai tiesa, tačiau turime vengti pavojingo nesusipratimo. Turime skirti žmonių veiklų modelių racionalių konstruktus ir žmonių racionalių veiklų modelių konstruktus. Mokslas gali konstruoti ir neracionalaus elgesio racionalių modelių — pakanka žvilgtelėti į bet kurį psichiatrijos vadovėlį. Iš kitos pusės, sveiko proto mąstymas dažnai konstruoja racionalios elgsenos iracionalius modelius, pvz., ekonominių, politinių, karinių ir netgi mokslinių sprendimų aiškinimą sieja su jausmais ar ideologijomis, kurios, kaip iš anksto manoma, valdo dalyvių elgesį. Vienas dalykas — modelio konstravimo racionalumas, ir šia prasme visi tinkamai sukonstruoti mokslų modeliai — ne tik visuomenės mokslų — yra racionaliūs. Visai kitoks yra racionalios elgsenos modelių konstravimas. Būtų didelis nesusipratimas tikėti, kad visuomenės mokslų modelių konstruktyvumo tikslas arba jų moksliskumo kriterijus yra iracionalių elgsenos šablonų interpretavimas taip, tarytum jie būtų racionaliūs.

Toliau mus domins daugiausia mokslinių — t. y. racionalių — racionalios elgsenos šablonų modelių naudingumas. Nesunku pripažinti, kad iš principo įmanomas tobulo racionalios veiklos eigos tipo, jo atitinkamo individualaus tipo ir racionalių sąveikos šablonų mokslinis konstruktas. Tai įmanoma todėl, kad, konstruodamas fiktyvios sąmonės modelį, mokslininkas gali atrinkti kaip relevantiškus savo problemai tik tuos elementus, kurie daro homunkulo veiklą ir reakcijas racionalias. Racionalumo postulatą, kurį toks konstruktas turėtų atitikti, gali būti formuluojamas taip: racionalūs veiklos eigos ir individualūs tipai turi būti sukonstruoti taip, kad veikėjas gyvenimo pasaulyje atliktų tipi-
zuotą veiklą, tarytum turėtų aiškų ir ryškų žinojimą apie visus (ir kaip tik tuos) elementus, kuriuos socialinis mokslininkas laiko relevantiškais šiai veiklai ir pasižymi pastovia tendencija panaudoti labiausiai tinkamas priemones siekiant tikslų, kuriuos apibrėžia konstruktas.

Tokių racionalios elgsenos modelių panaudojimo privalumas visuomenės moksluose gali būti apibūdintas taip:

1) Jie sudaro galimybę konstruoti socialinės sąveikos šampus remiantis prielaida, kad visi tokios sąveikos partneriai racionaliai veikia kontekste tų sąlygų, priemonių, tikslų, motyvų, kuriuos nustatė visuomenės mokslininkas. Visa tai tariamai yra bendra visiems sąveikos partneriams, nors kiekvienas ją veikia specifiškai. Dėl tokios tvarkos vadinamieji socialiniai vaidmenys, institucionalizuota elgsena ir t. t. gali būti nagrinėjami izoliuotai.

2) Jeigu individų elgsena socialiniame gyvenimo pasaulyje gali būti iš anksto numatoma tik kaip nepasiteisinę lūkesčiai, tai sukonstruoto individualaus tipo elgsena, kaip rodo apibrėžimas, gali būti numatyta. Numatymo ribas nustato konstrukto tipizuoti elementai. Taigi racionalios veiklos modelis gali būti panaudojamas įvertinant deviacinį elgesį realiame socialiniame pasaulyje. Jis taip pat gali padėti suprasti „duomenis, kurie transcenduoja problemą“, t. y. netipizuotus elementus.

3) Atitinkamai keičiant kai kuriuos elementus, galima sukonstruoti keletą racionalių veiklos modelių tų pačių mokslinių problemų sprendimui ir palyginti juos tarpusavyje.

Pastarasis teiginys, atrodo, reikalauja paaiškinimų. Argi neteigėme anksčiau, kad visi konstruktai turi „indeksą“, susijusį su tirama problema, todėl jie turi būti „patikslinti“, jeigu problema pasikeičia? Argi iš tikrųjų nėra prieštaravimo tarp šios išvalgos ir galimybės konstruoti kelis konkuruojančius modelius tai pačiai mokslinei problemai spręsti?

Prieštaravimas išnyksta, jeigu įsitikinsime, kad bet kuri problema yra tik implikacijos (locus of implications), kurios gali būti eksplikuotos, arba, Huserlio sąvokomis¹⁴, — suponuoja nekvestionuojamų elementų,

¹⁴ Apie horizonto sąvoką žr. *Kuhn H. The Phenomenological Concept of Horizon.— Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl. Ed. by M. Farber, Cambridge, 1940, p. 106—124; Plg. Husserl E. Erfahrung und Urteil, § 8—10.*

kurie gali būti kvestionuojami (unquestioned but questionable), vidinį horizontą¹⁵.

Norėdami išplėsti problemos vidinį horizontą, galime pakeisti sąlygas, kuriose turėtų veikti fiktyvūs veikėjai, pasaulio elementai, apie kuriuos jie tariamai žino, jų tarpusavyje persipynusius motyvus, jų pažįstamumo ir anonimiškumo laipsnį, kuriuo, kaip manoma, jie yra susiję. Pavyzdžiui, kaip oligopolijos teoriją* nagrinėjantis ekonomistas, galiu sukonstruoti vienos firmos, pramonės šakos ar apskritai ekonominės sistemos modelius. Apsiribodamas atskiros firmos teorija (kai analizuoju kartelio susitarimo įtaką išleidžiamos prekės produkcijai), galiu sukonstruoti modelį gamintojo, veikiančio laisvos konkurencijos sąlygomis, ir kitą — gamintojo su tokiais pat kaštų sąlygomis, veikiančią jam primestose kartelio apribojimų sąlygose, kuris žino apie tokius pat apribojimus, primestus kitiems „tos pačios“ prekės tiekėjams. Galima tada palyginti „tos“ firmos produkciją dviejuose modeliuose.

Visi šie modeliai yra racionalių veiklų modeliai, tačiau ne veiklų, kurias atlieka gyvenantys žmonės jų pačių definuotose situacijose. Tariama, kad jas atliks individualūs tipai, sukonstruoti ekonomisto dirbtinėje aplinkoje, kurioje jis apgyvendino savo homunkulus.

VI. BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Ryšys tarp visuomenės mokslininko ir jo sukurtos marionetės atspindi tam tikru laipsniu seną teologijos ir metafizikos problemą — Dievo ir jo kūrinų ryšio problemą. Marionetė egzistuoja ir veikia tik iš mokslininko malonės; ji negali veikti kitaip, o tik pagal planą, kurį nubrėžė mokslininko išmintis. Nepaisant to, manoma, kad marionetė turi veikti taip, tarytum būtų nedeterminuota, o galėtų determinuoti save pati. Visiška harmonija tarp marionetės determinuotos sąmonės ir iš anksto sukurtos aplinkos, kurioje ji tariamai veikia, laisvai renkasi racionaliai ir sprendžia, buvo nustatyta iš anksto. Tokia harmonija imanoma tik todėl, kad tiek marionetė, tiek jos apibrėžta aplinka yra mokslininko kūrinys. Laikydamasis principų, kuriais jis vadovavosi, mokslininkas šitaip sukurtoje visatoje atranda savo paties sukurtą tobulą harmoniją.

¹⁵ Plg. Schutz A. Concept and Theory Formation in the Social Sciences. In: Collected Papers, vol. I, p. 63—65.

* Dėkoju savo draugui, profesorui Fricui Machlupui už leidimą pasinaudoti šiais pavyzdžiais iš jo knygos *The Economics of Seller's Competition. Model Analysis of Saller's Conduct*, Baltimore, 1952, p. 4.